

Specifičnosti ženskog preduzetništva u Srbiji: izazovi, problemi i održivost

Specifics of Women's Entrepreneurship in Serbia: Challenges, Issues, and Sustainability

*Aleksandra Mitrović^{1*}, Jasmina Ognjanović², Marko Milašinović³,
Katarina Jović⁴, Snežana Knežević⁵*

^{1,2,3}Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet za hotelijerstvo i turizam, Vrnjačka Banja, Srbija /
University of Kragujevac, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja, Serbia

⁴Teledirekt d.o.o., Beograd, Srbija /
Teledirekt d.o.o., Belgrade, Serbia

⁵Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, Srbija /
University of Belgrade, Faculty of Organizational Sciences, Belgrade, Serbia

*Autor za prepisku / Corresponding author

Rad primljen / Received: 12.08.2023, Rad prihvaćen / Accepted: 13.10.2023.

Sažetak: Žensko preduzetništvo predstavlja značajan činilac u razvoju preduzetništva. Samim tim, bitno je sagledati njegov položaj i probleme sa kojima se susreću žene preduzetnice. Ovim radom, uz pomoć istraživanja koje je izvršeno elektronskim putem pomoću upitnika koji je prosleđen preduzetnicama u Republici Srbiji, sagledani su problemi preduzetnica, poslovanje tokom pandemije, finansijska podrška i mogućnosti razvoja. Uz pomoć statističke obrade podataka i softvera IBM SPSS version 23, izvršena je analiza stavova ispitanica i dati odgovori na različita pitanja.

Ključne reči: žensko preduzetništvo, poslovne aktivnosti, održivost, finansijska podrška, ekološki problemi, analiza, upitnik.

Abstract: Women entrepreneurship represents a significant factor in the development of entrepreneurship. Therefore, it is essential to examine its position and the challenges faced by female entrepreneurs. This paper, with the help of research conducted electronically through a questionnaire distributed to entrepreneurs in the Republic of Serbia, explores the issues faced by female entrepreneurs, their business operations during the pandemic, financial support, and development opportunities. Using statistical data analysis and IBM SPSS version 23 software, the study analyzes the respondents' attitudes and provides answers to different questions.

Keywords: female entrepreneurship, business activities, sustainability, financial support, environmental problems, analysis, questionnaire.

¹orcid.org/0000-0002-8302-0853, e-mail: aleksandra.stankovic@kg.ac.rs

²orcid.org/0000-0002-6036-5269, e-mail: jasmina.lukic@kg.ac.rs

³orcid.org/0000-0002-9346-9283, e-mail: marko.milasinovic@kg.ac.rs

⁴orcid.org/0009-0009-3334-9456, e-mail: katarina1.stojanovic@yahoo.com

⁵orcid.org/0000-0001-9833-7274, e-mail: snezana.knezevic@fon.bg.ac.rs

UVOD / INTRODUCTION

Žensko preduzetništvo predstavlja rastući i sve značajniji segment preduzetništva. Tokom poslednjih nekoliko godina ono dobija posebno na afirmaciji, kako usled izraženijih napora za postizanjem rodne ravnopravnosti, tako i usled pozitivnih ekonomskih efekata. Izuzev činjenice da unapređuje ekonomski položaj žena na globalnom nivou, žensko preduzetništvo se ističe kao jedan od najznačajnijih činilaca održivog razvoja. Pored toga, žensko preduzetništvo doprinosi višim nivoima ekonomske aktivnosti, pozitivno utiče na zaposlenost, smanjenje polnih razlika, unapređenju rodne ravnopravnosti i može poslužiti kao efikasan mehanizam smanjenja regionalnih nejednakosti (Jović, 2023).

Preduzetnice su različito definisane u literaturi (Babović & De Santo, 2023). Najčešće se preduzetnica definiše kao osoba koja u procesu prepoznavanja prilike, skupljanja sredstava za njenu realizaciju i stvaranju i raspodeli nove vrednosti preuzima rizik u novcu, vremenu i ugledu. Avolio (2008: 44) je, između ostalog, ukazala da žena preduzetnik mora posedovati više od 50% vlasništva u preduzeću, bez obzira na način sticanja vlasništva.

Trendovi koje donosi ekonomska globalizacija i jednakost polova sve su češća tema. Koliko su ova globalna dešavanja uticala na razvoj „ženskih preduzeća“ najviše zavisi od zemlje koja se posmatra, kao i privrednog sektora. Pored toga, stepen prepoznavanja važnosti i iskorišćenosti potencijala ženske radne snage je različit. Osvrtom na istoriju i evoluciju ženskog preduzetništva može se reći da je ova oblast prožeta brojnim specifičnostima i karakteristikama. Ono što se može utvrditi je da je do pojave ženskog preduzetništva došlo najpre u Sjedinjenim Američkim Državama, odakle se sa jačanjem feminizma ono prenelo i na evropski kontinent. Ukoliko se posmatra stanje koje je vladalo do 20-og veka, može se zaključiti da su žene uglavnom radile kako bi dopunile svoj kućni budžet i tako prehranile sebe i svoju porodicu. U to vreme, nije bilo mnogo preduzetničkih poduhvata kojima su se bavile žene. Poslovi koji se rade od kuće, tzv. „home-based“ pomogli su da se reši veliki deo ovih problema i tako je omogućeno ženama da budu i majke, a da ipak rade dok porodica ne trpi. Primer je poduhvat Lillian Vernon koja je tokom svoje prve trudnoće započela sopstveni posao koji se odnosio na pravljenje personalizovanih poklona za venčanje, a kasnije i za druge prilike. Ubrzo zatim osniva „Lillian Vernon Corporation“. Interesantno je napomenuti da je 1987. godine njena kompanija bila prva kompanija u vlasništvu žene čijim akcijama se trgovalo na Američkoj berzi (Akehurst et al., 2012: 2495). Vremenom, društvo je postajalo naklonjenije

i ohrabrujuće prema ženama koje su se odlučile na ovakav korak i počela se isticati njihova uloga u ekonomskom rastu i razvoju. Veliki korak napred donelo je osnivanje Nacionalne asocijacije žena vlasnica biznisa u Americi 1975. godine, čija je svrha bila da umreži i okupi oko 10,6 miliona žena koje su posedovale sopstvene biznise. Značajan doprinos ove organizacije je bio u tome što je pomogla da se u Kongresu izglasa „Women`s Business Ownership Act“ 1988. godine, koji je zabranjivao diskriminaciju žena prilikom pozajmica i kredita, koja je zahtevala da sve udate žene imaju muževljev potpis na svim zahtevima za zajmove i tako ih direktno vezivala za njihovu volju. Dodatno, prihvatanjem ovog akta, žene su dobile priliku da apliciraju za državna podsticajna sredstva (Bosma et al., 2008: 56). Tokom narednih godina počele su da se otvaraju prilike za sve veći razvoj ženskog preduzetništva, razvoj organizacija, grupa podrške i organizacija seminara i edukacija na tu temu. Bez obzira na sve inicijative, žene preduzetnice su i dalje zaostajale u poređenju sa muškarcima. Tokom 90-ih godina sa razvojem tehnologije, Interneta i upotrebom računara, stvorili su se novi uslovi za podsticaje uključivanja žena u biznis. Nove tehnologije su omogućile ženama da pokažu svoje veštine na transparentiji način i da uđu u fer takmičenje sa muškarcima. Tokom poslednjih nekoliko godina, žensko preduzetništvo je na globalnom nivou i iz perspektive Republike Srbije prepoznato kao jedan od neizostavnih segmenata dugoročnog i održivog razvoja.

1. PREGLED LITERATURE / LITERATURE REVIEW

Posmatrajući iz trenutne perspektive, može se reći da je poboljšana položaj žena kako u društvenim, tako i u privrednim tokovima. Zahvaljujući razvoju mehanizama podrške namenjenih prvenstveno ženama preduzetnicama, sve veći broj žena se aktivnije uključuje u privredne tokove, zauzima sve značajnija mesta na rukovodećim pozicijama, kako u privatnom, tako i u javnom sektoru. Međutim, navedena praksa može se potvrditi u slučaju zemalja sa liberalnijim društvima poput zemalja Zapadne Evrope. Sa druge strane u konzervativnijim, tradicionalnim kulturama uloga žene je i dalje manje izražena u poređenju sa muškom populacijom (Jović, 2023).

Prema vrednosti indeksa rodne ravnopravnosti za 2018. godinu može se videti da je ostvaren blag napredak na području unapređivanja rodne ravnopravnosti. Na kraju 2018. godine vrednost indeksa rodne ravnopravnosti iznosila je 58 poena, što je relativno spor napredak u odnosu na 2014. godinu (52,4 vrednost indeksa). Međutim, uprkos ostva-

renom napretku, po segmetnima posmatrano, unapređenje rodne ravnopravnosti je još uvek na nezadovoljavajućem nivou. Iz perspektive ekonomske moći, rezultati indeksa sugerišu da je došlo do pogoršanja položaja žena. Kada je reč o tržištu rada, ostvaren je blagi napredak usled povećanje participacije žena i muškaraca na tržištu rada, pri čemu podaci iz 2018. godine sugerišu da je došlo do povećanja rodno jaza u pogledu zaposlenosti između žena i muškaraca (Republički zavod za statistiku, 2021: 18-19; Republički zavod za statistiku, 2014).

Zaključci o položaju žena u Republici Srbiji mogu se uočiti i na bazi Izveštaja Svetskog ekonomskog foruma o rodnom jazu za 2022. godinu. Vrednost indeksa rodno jaza kreće se u intervalu između 0 i 1 (1 maksimalna vrednost), pri čemu je Republika Srbija zauzela 23. poziciju od 146 zemalja, sa vrednošću indeksa 0,779. Bolje od Republike Srbije rangirane su pretežno zemlje Zapadne Evrope, ali i određene afričke ekonomije (Nambija, Ruanda). Sa druge strane, lošije rangirane od Republike Srbije bile su zemlje poput SAD-a, Holandije, Portugala, ali i ostalih zemalja u okruženju (izuzev Albanije). Najveći napredak ostvaren je u pogledu političke moći (mereno participacijom žena u Vladi i Parlamentu), dok se napredak ostvaruje u domenu zdravlja i obrazovanja (World Economic Forum, 2022: 24). Međutim, iz perspektive učešća žena u ekonomiji, zabeležena je najslabija vrednost u poređenju sa ostalim segmentima indeksa. Navedeno ukazuje da treba uložiti znatno više aktivnosti u stvaranju ravnopravnih ekonomskih mogućnosti za žene i muškarce.

Važno je napomenuti da se pitanja koja se odnose na žensko preduzetništvo i kulturne barijere mogu razlikovati od države do države i čak unutar različitih zajednica u istoj zemlji. Međutim, tačno je da kulturne barijere često igraju značajnu ulogu u ograničavanju žena u preduzetništvu. Prevažilaženje ovih kulturnih barijera zahteva promene u društvenim normama, obrazovanju i promociji ženskog preduzetništva. To uključuje podršku ženama u razvoju njihovih preduzetničkih veština, podsticanje razbijanja stereotipa i promociju jednakih prava i mogućnosti za sve (Rubio-Bañón & Esteban-Lloret, 2016: 11). Važno je istaći da nizak nivo samopouzdanja može biti ozbiljna prepreka za žensko preduzetništvo, ali isto tako, i ključno povećanje samopouzdanja može doprineti uspehu i uspešnom vođenju posla (Kirkwood, 2009: 26). Prema Sanchez & Licciardello (2012: 19) žene često mogu imati veći stepen pesimizma kada je u pitanju njihova percepcija mogućnosti. Međutim, žene koje su dugo u biznisu prepoznaju značaj samopouzdanja. Sprovedena studija o ženskom preduzetništvu pokazala

je da 83% ispitanica (uzorak je obuhvatio osnivače firmi, generalne direktore i vlasnice) prepoznaje značaj samopouzdanja kao ključnog faktora (među prve 3 stavke) za uspeh u poslovanju (KPMG, 2016:2). Mentorstvo je posebno važno za neiskusne i preduzetnice koje su u inicijalnoj fazi razvoja svog biznisa. Kao ključne faktore prilikom izbora mentora iz perspektive preduzetnika, treba uzeti prethodno iskustvo u mentorstvu, ali i stepen kompatibilnosti između mentora i preduzetnika (St-Jean & Audet, 2012: 139; Sijde & Wijmans, 2013: 195). Finansiranje predstavlja ključnu prepreku za mnoge žene koje žele da se bave preduzetništvom ili razvijaju svoje postojeće poslove. Žene preduzetnice suočavaju se sa problemima u vezi sa dobijanjem početnog kapitala za svoje poslovanje (Drakulić & Budimčević, 2016: 6). Problemi finansiranja nisu izraženi samo kod novopokrenutih preduzeća, već i kod onih koja već posluju, ali imaju poteškoća da dođu do novih izvora finansiranja. Kao i finansiranje, nedostatak prodajnih i marketinških veština može biti značajna prepreka za žene preduzetnice i njihove poslovne aktivnosti. Ove veštine su ključne za privlačenje klijenata, povećanje obima prodaje i rast poslovanja (Ognjanović & Mitrović, 2022b). Tehnička i tehnološka znanja, uključujući i korišćenje računara i pristup Internetu, ključni su za uspešno poslovanje u današnjem digitalnom dobu (Ognjanović & Mitrović, 2022a). Važno je prepoznati da ova grupa problema pogađa i muškarce i žene i da postoje određeni rodni aspekti ovih izazova koji mogu činiti ženama teže da se nose sa njima (Rajić-Čalić, 2019: 149). Pandemija izazvana pojavom virusa COVID-19 je dovela do mnogobrojnih promena i problema u obavljanju poslova preduzeća (Janković et al., 2021; Živković et al., 2021). Isto tako, položaj i problemi žena preduzetnica su naročito promenjeni sa izbijanjem pandemije izazvane pojavom virusa COVID 19 (Burova et al., 2021). Finansijska pomoć je svakako bitan problem i u ovom periodu (Lazić et al., 2021; Radovanović & Živić, 2022).

Ako posmatramo konvencionalno poslovanje iz vizure rasta profita, osoblja ili prodaje, nećemo imati celokupnu sliku o razumevanju preduzetništva, već je važno sagledati u celostu društveni proces, sadržaj i ishode (Korsgaard & Anderson, 2011: 138). Ovo podrazumeva, pored ostalog i sagledavanje preduzetništva na zeleniji i održiviji način, odnosno vođenje poslovanja na način koji ne šteti okolini i zajednici, već doprinosi očuvanju prirodnih resursa (Gast et al., 2017). Bruntland komisija (Bruntland Commission) definiše održivi razvoj kao „razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjosti bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje svoje sopstvene potrebe“ (World Development Comm-

ission on Environment and Development, 1987: 43). "Prava preduzetnička preduzeća bi se, međutim, fokusirala na otkrivanje mogućnosti i proaktivne strategije vođene posvećenošću menadžmenta i orijentacijom na ekološku održivost, a manje na reaktivne mere izazvane eksternim stakeholderima (Gast et al., 2017: 47).

"Uloga žene je izuzetno važna za ekonomski razvoj svake zemlje" (Krasavac et al., 2019: 721). Žensko preduzetništvo je privuklo pažnju akademske zajednice i praktičara velikim brojem istraživačkih studija poslednjih godina. Dramatičan porast ženskog preduzetništva u poslednjoj deceniji označava kritičnu ulogu koju žene potencijalno imaju u globalnom održivom razvoju (Raman et al., 2022). Naime, žensko preduzetništvo može igrati ključnu ulogu u promovisanju održivih praksi u poslovanju na društvenom, ekonomskom i ekološkom planu. Održivost inkorporira razne aspekte, pri čemu se misli na društvene, ekološke, kulturne, političke, ali i ekonomske svakodnevne prakse i izbore kada je u pitanju razvoj (Čikić & Nedeljković, 2019: 370). Povezivanjem poslovnih aktivnosti sa ekološkom održivošću, žene preduzetnice mogu istovremeno doprineti rešavanju ekoloških problema i ostvarivanju uspešnih preduzetničkih poduhvata. Postoje razni načini kako se to može realizovati, a neki od njih su navedeni u nastavku:

1. *Razvoj održivih proizvoda i usluga*: Žene preduzetnice mogu razvijati proizvode i usluge koji su ekološki prihvatljivi, čime će privući sve veći broj kupaca koji su svesni ekoloških problema, a tome ide u prilog i činjenica da razvoj „zelenih“ proizvoda i usluga i prakse održivosti organizacija privlači sve veću pažnju poslednjih godina.

2. *Recikliranje i upotreba obnovljivih resursa*: Održivo žensko preduzetništvo može uključivati upotrebu recikliranih materijala ili obnovljivih izvora energije kako bi se negativan uticaj na životnu sredinu u što većoj meri smanjio. U ovom kontekstu je bitno pomenuti cirkularnu ekonomiju koja predstavlja razvojnu strategiju koja posmatra otpad kao resurs, kao predmet rada u narednom procesu proizvodnje (Radoičić & Arsić, 2020: 332).

3. *Ekološka sertifikacija*: Polazeći od značaja sprovođenja politike eko-sertifikacije na zelenim tržištima, dobijanje ekoloških sertifikata i oznaka može pomoći ženskim preduzetnicama da dokažu svoj angažman u oblasti ekološke održivosti i da u većoj meri privuku ekološki svesne potrošače.

4. *Zeleni marketing*: Imajući u vidu da je zeleni marketing fenomen koji je dobio poseban značaj na savremenom tržištu, promovisanje održivosti u marketinškim kampanjama može privući pažnju

potrošača i omogućiti preduzetnicama da se izdvoje na tržištu.

5. *Društveno odgovorno poslovanje*: Pod zastavom društveno odgovornog poslovanja – gde kompanije dobrovoljno odlučuju da doprinesu boljem društvu i čistijoj životnoj sredini integrišući društvene i ekološke probleme u svoje poslovanje i interakciju sa zainteresovanim stranama (Braun, 2010: 246), žene preduzetnice mogu se aktivno uključiti u lokalne zajednice i donirati deo svojih prihoda za društvene probleme i ekološke inicijative.

Povezivanjem poslovnog i ekološkog aspekta, žene preduzetnice mogu ne samo doprineti zaštiti životne sredine, već i stvoriti održive poslovne modele koji dugoročno donose koristi, kako njihovim kompanijama, tako i zajednicama u Srbiji. Takozvane proaktivne strategije zaštite životne sredine mogu minimizovati negativan uticaj firme i maksimizovati svoje pozitivne efekte na životnu sredinu (Leoputre, 2009), što je posebno važno imati u vidu, jer tržišta ekološki prihvatljivih dobara i usluga postaju sve češća. Ovaj pristup može doprineti rešavanju izazova i problema sa kojima se žene preduzetnice suočavaju u poslovanju, pružajući im mogućnost za ekonomsku nezavisnost i aktivno učešće u ekološkoj održivosti.

2. MATERIJALI I METODE / MATERIALS AND METHODS

Prikupljanje podataka za potrebe istraživanja izvršeno je slanjem elektronskog upitnika preduzetnicama u Republici Srbiji u periodu od januara do maja 2023. godine. Upitnik je definisan na osnovu Global Entrepreneurship Monitor 2021/2022 Global Report Opportunity Amid Disruption i GEM 2021/22 Women's Entrepreneurship Report From Crisis to Opportunity i time prilagođen specifičnim pitanjima ženskog preduzetništva u Republici Srbiji. Upitnik se sastoji iz dva dela. Prvi deo anketnog upitnika odnosi se na opšte podatke o preduzetnicama, dok se drugi deo odnosi na pitanja o poslovanju tokom pandemije, finansijskoj podršci i mogućnostima razvoja.

U Tabeli 1 su dati osnovni podaci o preduzetnicama koje su učestvovala u anketi. Kao što se iz Tabele 1 može videti, najveći broj preduzetnica ima 35 i više godina (55,10%). Prema obrazovanju, u uzorku, dominiraju preduzetnice koje imaju završene master akademske studije (34,69%). Najveći broj njih, skoro 80%, živi u regionu Šumadije i Zapadne Srbije. Kada je reč o sektoru poslovanja, u uzorku, dominiraju preduzetnice iz Ostalih uslužnih delatnosti (25,50%). Više od 2/3 ispitanica ima do 5 godina iskustva kao preduzetnica.

Tabela 1 - Podaci o uzorku
Table 1 - Sample data

Grupa pitanja: <i>Opšti podaci o ispitanicama</i>	Frekvencija	%
Godine starosti		
Do 34	22	44,90%
35 i više	27	55,10%
Ukupno	49	100,00%
Obrazovanje		
Srednja škola	11	22,45%
Viša ili visoka škola	7	14,29%
Osnovne akademske studije	12	24,49%
Master akademske studije	17	34,69%
Magistarske studije	1	2,04%
Doktorske akademske studije	1	2,04%
Ukupno	49	100,00%
Region		
Beogradski region	3	6,12%
Region Vojvodine	3	6,12%
Region Šumadije i Zapadne Srbije	39	79,59%
Region Južne i Istočne Srbije	3	6,12%
Region Kosovo i Metohija	1	2,04%
Ukupno	49	100,00%
Sektor poslovanja		
A - Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	2	4,10%
G - Trgovina na veliko i malo, i popravka motornih vozila	5	10,20%
H - Saobraćaj i skladištenje	1	2,00%
I - Usluge smeštaja i ishrane	3	6,10%
J - Informisanje i komunikacija	4	8,20%
K - Finansijske delatnosti i delatnost osiguranja	3	6,10%
L - Poslovanje nekretninama	2	4,10%
M - Stručne, naučne delatnosti	2	4,10%
N - Administrativne i pomoćne uslužne delatnosti	3	6,10%
O - Državna uprava i odbrana	1	2,00%
P - Obrazovanje	4	8,20%
Q - Zdravstvena i socijalna zaštita	1	2,00%
R - Umetnost, zabava i rekreacija	4	8,20%
S - Ostale uslužne delatnosti	12	24,50%
T - Delatnost domaćinstva	2	4,10%
Ukupno	49	100,00%
Godine staža kao preduzetnica		
Do 5 godina	33	67,35%
6 i više godina	16	32,65%
Ukupno	49	100,00%

Izvor: rezultati istraživanja autora / Source: author's results

Za potrebe statističke obrade podataka korišćen je statistički softver za društvene nauke IBM SPSS version 23. Vrednost Cronbach's Alpha koeficijenta za sva pitanja sa skalom je viša od 0,7, što ukazuje na prihvatljivu pouzdanost i unutrašnju saglasnost skale za ovaj uzorak (Pallant, 2007). Pored deskriptivne analize, u radu je korišćen i Mann-Vitnijev U

test, kako bi se utvrdilo da li godine starosti i godine staža preduzetnica utiču na odgovore.

3. REZULTATI I DISKUSIJA / RESULTS AND DISCUSSION

U Tabeli 2 prikazana je deskriptivna analiza stavova i percepcija preduzetnica o preduzetništvu.

Tabela 2 - Deskriptivna analiza stavova i percepcija preduzetnica o preduzetništvu
 Table 2 - Descriptive analysis of women entrepreneurs' attitudes and perceptions of entrepreneurship

Grupa pitanja: Stavovi i percepcije preduzetnica	Min	Max	Mean	SD	Median	Mode
Imam lično znanje, veštine i iskustvo koje su potrebni za početak poslovanja	1	5	3,76	1,23	4	5
Vidim dosta mogućnosti, ali ne bi započela poslovanje zbog straha da može propasti	1	5	3,10	1,39	3	2
Poznajem ženu koja je započela poslovanje u protekle dve godine	1	5	2,80	1,66	2	1
Ima dobrih mogućnosti za započinjanje biznisa u oblasti u kojoj sam	1	5	2,78	1,26	3	2
U mojoj zemlji je ženama lako započeti poslovanje	1	5	1,90	1,07	2	1

Izvor: rezultati istraživanja autora / Source: author's results

Kao što se iz Tabele 2 vidi, preduzetnice su najveći stepen slaganja izrazile sa činjenicom da imaju znanja, veštine i iskustva koje su potrebne za početak poslovanja (Mean=3,76). S druge strane, najmanji stepen slaganja izrazile su sa činjenicom da je u njihovoj zemlji ženama lako započeti poslovanje (Mean=1,90). Primenom Mann Vitnijevog U testa je identifikovano postojanje statistički značajne razlike u stavovima između preduzetnica do 34 godina starosti (Md=3,4) i preduzetnica starijih od 34 godina (Md=2,4), pri čemu je ta razlika srednjeg intenziteta (U=130, z=-3,372, p=0,001, r=0,48). Sa druge strane, nije identifikovano postojanje statistički značajne razlike u stavovima između preduzetnica sa stažom do 5 godina (Md=2,5) i preduzetnica sa stažom dužim od 5 godina (Md=2,5) (U=223, z=-0,907, p=0,383).

U Tabeli 3 prikazana je deskriptivna analiza stavova preduzetnica o motivima za pokretanje biznisa.

Kao što se iz Tabele 3 može videti, veća nezavisnost predstavlja najznačajniji motiv za pokretanje biznisa (Mean=3,88), a zatim, fleksibilno radno vreme i više slobode (Mean=3,82). Preduzetnice najmanje kao motiv za pokretanje biznisa vrednuju pravljanje razlike u svetu (Mean=2,65). Mann-Vitnijev U test nije utvrdio postojanje statistički značajne razlike u motivima za pokretanje biznisa između preduzetnica do 34 godina starosti (Md=4) i preduzetnica starijih od 34 godine (Md=4) (U=207, z=-1,813, p=0,070). Takođe, nije potvrđeno ni postojanje statistički značajne razlike u motivima za pokretanje biznisa između preduzetnica sa stažom do 5 godina (Md=3) i preduzetnica sa stažom dužim od 5 godina (Md=3) (U=255, z=-0,192, p=0,847).

U Tabeli 4 prikazana je deskriptivna analiza stavova preduzetnica o omogućavanju uslova za žene preduzetnike.

Tabela 3 - Deskriptivna analiza motiva za pokretanje biznisa
 Table 3 - Descriptive analysis of motives for starting a business

Grupa pitanja: Motivi za pokretanje biznisa	Min	Max	Mean	SD	Median	Mode
Veća nezavisnost	1	5	3,88	1,35	4	5
Fleksibilno radno vreme	1	5	3,82	1,32	4	5
Više slobode	1	5	3,82	1,27	4	5
Mogućnost zarade, jer su poslovi ograničeni	1	5	3,65	1,27	4	5
Direktnija veza između uloženog i zarađenog	1	5	3,41	1,21	3	3
Graditi bogatstvo ili visok prihod	1	5	3,04	1,41	3	3
Nastavak porodične tradicije	1	5	2,88	1,48	3	1
Napraviti razliku u svetu	1	5	2,65	1,36	3	1

Izvor: rezultati istraživanja autora / Source: author's results

Tabela 4 - Deskriptivna analiza omogućavanja uslova za žene preduzetnice
 Table 4 - Descriptive analysis of enabling conditions for women entrepreneurs

Grupa pitanja: <i>Uslovi za žene preduzetnice</i>	Min	Max	Mean	SD	Median	Mode
Jednak pristup za finansiranje	1	5	3,45	1,38	4	5
Jednak pristup nabavke	1	5	3,41	1,35	4	5
Povoljni propisi za žene preduzetnice	1	5	3,20	1,68	3	5
Jednaka kulturna podrška ženama preduzeticama	1	5	3,16	1,53	3	5
Pandemija i rad na daljinu su pomogli ženama prilikom upravljanja	1	5	2,92	1,30	3	3
Dovoljna je porodica kao usluga podrške za žene preduzetnice	1	5	2,63	1,35	2	2

Napomena: Cronbach's Alpha=0.901 / Note: Cronbach's Alpha=0.901

Izvor: rezultati istraživanja autora / Source: author's results

Preduzetnice su najveći stepen slaganja izrazile sa tvrdnjom da je neophodno obezbediti jednak pristup za finansiranje (Mean=3,45), kao i da je neophodno obezbediti jednak pristup nabavci (Mean = 3,41). Sa druge strane, najmanji stepen slaganja izrazile su sa tvrdnjom da je dovoljna porodica kao podrška (Mean=2,63). Mann Vitnijev U test nije identifikovao postojanje statistički značajne razlike o uslovima za žene preduzetnice između preduzetnica starosti do 34 godina (Md=3) i preduzetnica sa više od 34 godina (Md=3) (U=22,5, z=-1,540, p=0,124). Takođe, nije identifikovano postojanje statistički značajne razlike ni između preduzetnica koje imaju do 5 godina staža (Md=4) i preduzetnica koje imaju više od 5 godina staža (Md=4) (U=221,5, z=-0,907, p=0,364).

Na pitanje da ocene postojanje finansijske podrške za žene preduzetnice, kao i postojanje organizacija koje pružaju finansijsku podršku za otpočinjanje poslovanja, preduzetnice su najčešće davale ocenu 3. Drugim rečima, najveći broj preduzetnica niti se slaže, niti se ne slaže sa tvrdnjama da postoji dovoljno finansijske podrške i organizacija koje pružaju istu. To je uticalo da, najveći broj preduzetnica, postojanje programa za pružanje finansijske podrške za otpočinjanje poslovanja žena u preduzetništvu oceni kao nedovoljan. Primenom Mann Vitnijevog U testa nije utvrđeno da starost preduzetnica utiče na odgovor o postojanju finansijske podrške za žene preduzetnice, postojanje organizacija koje pružaju finansijsku podršku za otpočinjanje poslovanja i postojanje programa. Sa druge strane utvrđeno je postojanje statistički značajnog uticaja godina staža na mišljenje o postojanju finansijske podrške za žene preduzetnice i postojanje organizacija koje pružaju finansijsku podršku. Tako je Mann Vitnijev U test utvrdio postojanje statistički značajne razlike u stavovima o postojanju finansijske podrške za žene preduzetnice između preduzetnica koje imaju do 5 godina staža (Md=3) i preduzetnica koje imaju više

od 5 godina staža (Md=1,5), pri čemu je ta razlika srednjeg intenziteta (U=171, z=-2,068, p=0,039, r=0,30). Takođe, isti test je utvrdio postojanje statistički značajne razlike u stavovima o postojanju organizacija koje pružaju finansijsku podršku za otpočinjanje poslovanja između preduzetnica koje imaju do 5 godina staža (Md=3) i preduzetnica koje imaju više od 5 godina staža (Md=2), pri čemu je ta razlika malog intenziteta (U=173, z=-1,989, p=0,047, r=0,28). Objašnjenje za to se može naći u činjenici da se finansijska podrška najčešće pruža preduzeticama koje su na početku rada, dok sa proticanjem vremena ta podrška opada. Nije identifikovano postojanje statistički značajne razlike u stavovima preduzetnica o postojanju programa za pružanje finansijske podrške između preduzetnica koje imaju do 5 godina staža (Md=3) i preduzetnica koje imaju više od 5 godina staža (Md=3) (U=282, z=-0,316, p=0,752).

Najveći broj preduzetnica, njih 35, je navelo da nisu koristile finansijsku podršku za otpočinjanje svog poslovanja. Preduzetnice su najčešće finansijsku podršku dobijale od prijatelja/rođaka/kolega, kao i državnih institucija. Sa druge strane, preduzetnice su najmanje finansijske podrške dobijale od nevladinih organizacija i markentiških savetnika. Tokom svog poslovanja, trećina preduzetnica je koristila finansijsku podršku kako bi razvile svoj biznis. Ta podrška je najčešće dolazila od prijatelja/rođaka/kolega, kao i od strane banaka i drugih finansijskih organizacija. Preduzetnice su na pitanje da ocene uticaj finansijske podrške, ako je postojala, na razvoj preduzetničke radnje, ocenile ocenom 4. Drugim rečima, najveći broj preduzetnica se u velikoj meri slaže da je ta finansijska podrška pozitivno uticala na razvoj njihove preduzetničke radnje. Međutim, utvrđeno je da starost preduzetnica i njihov radni staž nemaju statistički značajan uticaj na to mišljenje. Naime, Mann Vitnijev U test nije identifikovao postojanje statistički značajne razlike u mišljenjima

o postojanju pozitivnog uticaja finansijske podrške na razvoj njihove preduzetničke radnje između preduzetnica starosti do 34 godina ($Md=4$) i preduzetnica starijih od 34 godine ($Md=4$) ($U=49$, $z=-0,040$, $p=0,968$), kao ni postojanje statistički značajne razlike između preduzetnica sa stažom do 5 godina ($Md=3,5$) i preduzetnica sa stažom dužim od 5 godina ($Md=3,5$) ($U=34$, $z=-0,320$, $p=0,749$).

Da su se prihodi preduzetničke radnje tokom pandemije COVID-19 u velikoj meri smanjili stav je 42,9% preduzetnica. Takođe, veliki broj preduzetnica, njih 36,7%, je mišljenja da su se prihodi usled pandemije smanjili do određene mere. Pored uticaja pandemije COVID-19 na prihode njihovih preduzetničkih radnji, preduzetnice su iznele svoj stav i o poslovanju tokom pandemije (Tabela 5).

Tabela 5 - Deskriptivna analiza poslovanja tokom pandemije COVID-19
Table 5 - Descriptive analysis of business operations during the COVID-19 pandemic

Grupa pitanja: Poslovanje tokom pandemije	Min	Max	Mean	SD	Median	Mode
Pandemija je podstakla upotrebu digitalnih tehnologija	1	5	4,24	1,03	5	5
Pandemija je pružila novu priliku	1	5	2,27	1,20	2	1
Vladin ekonomski odgovor je bio efikasan	1	5	2,22	1,12	2	1

Napomena: Cronbach's Alpha=0.804 / Note: Cronbach's Alpha=0.804
 Izvor: rezultati istraživanja autora / Source: author's results

Preduzetnice su najveći stepen slaganja izrazile sa tvrdnjom da je pandemija podstakla upotrebu digitalnih tehnologija (Mean=4,24), dok su najmanji stepen slaganja izrazile sa tvrdnjom da je vladin ekonomski odgovor bio efikasan (Mean=2,22). Mann Vitnijev U test nije identifikovao postojanje statistički značajne razlike u stavovima o poslovanju tokom pandemije COVID-19 između preduzetnica starosti do 34 godina ($Md=2,5$) i starijih od 34 ($Md=2,5$) ($U=85$, $z=-0,148$, $p=0,178$), kao ni između preduzetnica do 5 godina staža ($Md=3$) i onih sa stažom dužim od 5 godina ($Md=3$) ($U=145$, $z=-0,202$, $p=0,233$). Preduzetnice finansijsku podršku za njihovo poslovanje tokom pandemije COVID-19 ocenjuju kao nedovoljnu. Na pitanje kako unaprediti žensko preduzetništvo i njihovo poslovanje, najveći broj preduzetnica je navelo da je potrebno povećati finansijsku podršku, pre svega od strane države. Takođe, neophodno je smanjiti poreze i druge izdatke.

ZAKLJUČAK / CONCLUSION

Poslednjih godina žensko preduzetništvo u Republici Srbiji identifikovano je kao jedna od ključnih oblasti dugoročnog i održivog razvoja. Osnajivanjem žena da se aktivnije uključe u preduzetničke tokove, ne samo da im se pružaju mogućnosti da ostvare svoj ekonomski potencijal i unaprede ekonomski položaj, već se stvaraju i uslovi za napredak na polju rodne ravnopravnosti. Analizom faktora i barijera razvoja ukazano je da je finansijska podrška jedan od najznačajnijih, ali i neretko presudnih činilaca prilikom donošenja odluke o započinjanju sopstvenog biznisa.

Za žene preduzetnice u Srbiji finansijska podrška je veoma važna. Rezultati ranijih istraživanja isticali su da je upravo odsustvo finansijske podrške ključna barijera započinjanju preduzetničkog posla. Sa druge strane, finansijska podrška je veoma značajna imajući u vidu činjenicu da su se žene preduzetnice prilikom pokretanja biznisa dominantno oslanjale na ušteđevinu ili pozajmice od porodice, prijatelja, odnosno da su u mnogo manjoj meri koristile tržišne izvore finansiranja. Takođe, razvoj sistema finansijske podrške ima veliki uticaj na razvoj ženskog preduzetništva u Srbiji usled činjenice da žene preduzetnice imaju znatno manje diversifikovanu strukturu izvora sredstava u poređenju sa muškom populacijom. Stoga, ukoliko se u budućnosti želi ostvariti dinamičniji razvoj ženskog preduzetništva potrebno je u dugoročnom periodu razvijati programe finansijske podrške, kako na republičkom nivou, tako i što intenzivnijom saradnjom sa kompanijama iz privatnog sektora, koje bi bile spremne da podrže projekte ženskog preduzetništva.

U budućem vremenskom periodu, u izmenjenim uslovima poslovanja, a sve podstaknuto periodima pandemije i krize, i žensko preduzetništvo će se razvijati u uzmenjenim uslovima. Pre svega, finansijska podrška definisana kroz pomoć prilikom osnivanja ili razvoja preduzetničkih radnji žena preduzetnica zavisice od mnogo faktora, faktora ekonomske stabilnosti i mnogih mikroekonomskih takođe. To dodatno upućuje na činjenicu da je najveći broj komentara i preporuka ispitanica, a definisanih rezultatima istraživanja, da je ženama preduzetnicama potrebna veća finansijska podrška. Samim tim, mogući pravci daljeg istraživanja, a imajući u vidu specifičnost teme mogu biti višestruki. Pre svega,

povećanje broja ispitanika. Zatim, širenje pojedinačnog anketnog istraživanja na svaki sektor poslovanja žena preduzetnica, posmatrano po klasifikaciji delatnosti i drugo.

Na kraju bi trebalo napomenuti da je praćenje ženskog preduzetništva još uvek nedovoljno razvijeno, pre svega zbog nove metodologije i nedostupnosti kvalitetnih podataka. Uglavnom se sve informacije odnose na individualne slučajeve, mada se sve više pojavljuju studije koje se bave i opštim kretanjima u ovoj oblasti, primerima dobrih praksi, izazovima sa kojima se suočavaju preduzetnice, njihovim vizijama i potencijalima. Najveći izazov je povezivanje teorije i relevantnih istraživanja zbog nedostupnosti podataka.

LITERATURA / REFERENCES

- [1] Akehurst, G., Simarro, E., & Mas-Tur, A. (2012). Women entrepreneurship in small service firms: Motivations, barriers and performance. *Service Industries Journal*, 32(15), 2489-2505. doi:10.1080/02642069.2012.677834
- [2] Avolio, B. (2008). El perfil de las mujeres empresarias en el Perú, thesis, Lima, Catholic University of Peru.
- [3] Babović, D., & De Santo, M. K. (2023). Female Entrepreneurship in the Creative Economy. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, 109-127. doi:10.28934/jwee23.pp109-127
- [4] Bosma, N., Jones, K., Autio, E., & Levie, J. (2008). *Global Entrepreneurship Monitor 2007*. Babson College, London Business School.
- [5] Braun, P. (2010). Going green: women entrepreneurs and the environment, *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 2(3), 245-259. doi:10.1108/17566261011079233
- [6] Burova, O., Seredkina, E., & Ganina, O. (2021). Women Entrepreneurship in the Time of COVID-19 Pandemic. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, (1-2), 70-83. doi:10.28934/jwee21.12.pp70-83
- [7] Čikić, J., & Nedeljković, M. (2019). Female entrepreneurship - a path towards sustainable rural restructuring. In: *Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region - Sustainability and Multifunctionality - Thematic Proceedings*, Belgrade, 2019 Institute of Agricultural Economics Belgrade, 370-387.
- [8] Drakulić, D., & Budimčević, K. (2016). The current state of female entrepreneurship and the importance of its further development. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*, (35), 3-12.
- [9] Gast, J., Gundolf, K., & Cesinger, B. (2017). Doing business in a green way: A systematic review of the ecological sustainability entrepreneurship literature and future research directions. *Journal of cleaner production*, 147, 44-56. doi:10.1016/j.jclepro.2017.01.065
- [10] GEM 2021/22 Women's Entrepreneurship Report From Crisis to Opportunity.
- [11] Global Entrepreneurship Monitor 2021/2022. Global Report Opportunity Amid Disruption.
- [12] Janković, M., Bogdanović, A. J., & Gajdobranski, A. (2021). Uticaj pandemije na ekonomski razvoj. *Ecologica*, 28(101), 112-117. doi:10.18485/ecologica.2021.28.101.17
- [13] Jović, K. (2023). Finansijska podrška kao faktor razvoja ženskog preduzetništva u Srbiji, Master rad, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, Vrnjačka Banja.
- [14] Kirkwood, J. (2009). Motivational factors in a push-pull theory of entrepreneurship. *Gender in Management*, 24(5), 346-364. doi:10.1108/17542410910968805
- [15] KPMG. (2016). Women Entrepreneurs: passion, purpose and perseverance. Dostupno na: <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/pdf/2016/02/kpmg-women-entrepreneurs-passion-purpose-perseverance.pdf>
- [16] Korsgaard, S., & Anderson, A. R. (2011). Enacting entrepreneurship as social value creation. *International Small Business Journal*, 29(2), 135-151.
- [17] Krasavac, B. C., Karamata, E., & Djordjevic, V. (2019). Innovative potential of environmentally motivated female entrepreneurship for sustainable development in the Republic of Serbia. *Ekonomike poljoprivrede*, 66(3), 721-735. doi:10.5937/ekoPolj1903721C
- [18] Lazić, M., Jovanović, O., & Lazarević-Moravčević, M. (2021). Women's entrepreneurship in the wake of the covid19 crisis: The case of Serbia. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, (1-2), 56-69. doi:10.28934/jwee21.12.pp56-69
- [19] Lepoutre, J. (2009). Proactive environmental strategies in small businesses: resources, institutions and dynamic capabilities, *Accountancy en Bedrijfskunde*, 29(8), 14-19.
- [20] Ognjanović, J., & Mitrović, A. (2022b). Work-life balance and work-related attitudes of employees: case study in Serbian hotel industry. *European Journal of Applied Economics*, 19(2), 114-128. doi:10.5937/EJAE19-39093
- [21] Ognjanović, J., & Mitrović, A. (2022a). Entrepreneurial Orientation of Hotels as a Factor of

- Future Development, In: 7th International Scientific Conference *The Future of Tourism*, June, 02-04, 2022, Thematic Proceedings, Faculty of Hotel Management and Tourism in Vrnjačka Banja. 315-330.
- [22] Radoičić, J., & Arsić, L. (2020). Cirkularna ekonomija putokaz ka zelenim radnim mestima. *Ecologica*, 27(98), 332-339.
- [23] Radovanović, N., & Živić, N. (2022). Održivi razvoj i Covid-19: Mere države i problemi finansiranja. *Ecologica*, 29(108), 604-610. doi:10.18485/ecologica.2022.29.108.18
- [24] Rajić-Čalić, J. (2019). Žensko preduzetništvo u Srbiji. *Pravo i privreda*, 57(10-12), 146-156.
- [25] Raman, R., Subramaniam, N., Nair, V. K., Shivas, A., Achuthan, K., & Nedungadi, P. (2022). Women entrepreneurship and sustainable development: Bibliometric analysis and emerging research trends. *Sustainability*, 14(15), 9160. doi:10.3390/su14159160
- [26] Republički zavod za statistiku. (2014). *Žene i muškarci u Republici Srbiji*.
- [27] Republički zavod za statistiku. (2021). *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji*.
- [28] Rubio-Bañón, A., & Esteban-Lloret, N. (2016). Cultural factors and gender role in female entrepreneurship. *Suma de negocios*, 7(15), 9-17. doi:10.1016/j.sumneg.2015.12.002
- [29] Sanchez, J. C., & Licciardello, O. (2012). Gender Differences and Attitudes in Entrepreneurial Intentions: the Role of Career Choice. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, 8(1-2), 7-27.
- [30] Sijde, P., & Wijmans, G. (2013). Benefits and Impact of Mentoring for Entrepreneurs: the entrepreneurs perspective. *International Journal of Human Resource Studies*, 3(4), 194-204. http://dx.doi.org/10.5296/ijhrs.v3i4.4581
- [31] St-Jean, E., & Audet, J. (2012). The role of mentoring in the learning development of the novice entrepreneur. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 8, 119-140. doi:10.1007/s11365-009-0130-7
- [32] World Commission on Environment and Development. (1987). *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.
- [33] World Economic Forum. (2022). Global Gender Gap Report.
- [34] Živković, D., Petrović, P., & Ercegović, M. (2021). Uticaj pandemije na ekonomski razvoj: tercijalne delatnosti. *Ecologica*, 28(101), 99-104. doi:10.18485/ecologica.2021.28.101.15